

On the Phrase 'לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי' in the Babylonian Talmud / על מטבע
הלשון 'לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי' בתלמוד הבבלי

(Author(s): אבינועם כהן and Avinoam Cohen

Source: *Tarbiz* / תרביץ, ניסן-סיוון תשמ"ד, כרך נג&lrn, חוברת ג&lrn; (ניסן-סיוון תשמ"ד),
pp. 467-472

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23596046>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Mandel Institute for Jewish Studies / מנדל יעדמל ןוכמה is collaborating with JSTOR to
digitize, preserve and extend access to *Tarbi* /

על מטבע הלשון 'לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי' בתלמוד הבבלי

מאת

אבינועם כהן

מטבע הלשון 'לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי' מופיע בעשר סוגיות שונות בתלמוד הבבלי (עיר' קב ע"ב, ושם נסמן. והרשימה ניתנת לשינויים).¹ לסוגיות מיבנה דומה. ונסיבות משותפות: בכולן מהווה אימרה זו תגובה של אמורא לקושיה, שהעלה כלפיו בן שיחו הצעיר ממנו, או הכפוף לו. הקושיה התבססה על העובדה, שהאמורא פסק או פעל בניגוד לדעתו של אמורא קדום,² או קודם לו,³ או בניגוד לכללי הפסק שהיו מקובלים

- * מאמר זה נכתב בתמיכת קרן הזכרון לתרבות יהודית. תודתי נתונה לה בזאת.
- ¹ נראה כי את הסוגיה המובאת בסנה' כח ע"ב ניתן להשמיט מן הרשימה. אמנם נוסח התגובה שבה נמצא גם בהלכות גדולות (דפוס ברלין, עמ' 471, ובדפוס ונציה הסתיים הציטוט בפסק-דינו של רב חסדא), אולם בכתב-יד, בראשוניים, ובדפוס שונצינו הנוסח הוא: 'לא סבירא לי' בלבד, ונראה שזה הנוסח הנכון; ונוסח זה מקבל חיזוק אף מהאמורא בהערה הבאה. נציין, כי לפי תלמודם של הגאונים שייכת לרשימה זו גם הסוגיה במסכת תמור' ח ע"ב. הללו גורסים שם את כל מטבע-הלשון דלעיל (שאינן דרכ אחאי גאון לשמות, בא, מד, מהד' ר' נפתלי צ"י ברלין [הנצי"ב], ירושלים תשל"ה, עמ' רעז; ומהד' ש"ק מירסקי, ירושלים תשכ"ד, שם, שאילתא מו, עמ' סה; הלכות גדולות דפוס ונציה, קלט ע"ב; ודפוס ברלין, עמ' 599), ומופיעים בסוגיה שם כל הקווים המשותפים לסוגיות הגירונות, והמצוינים להלן בפנים. אולם בדפוס התלמוד ובכל כתב-יד איתא בתמורה רק: 'לא סבירא לי'. תודתנו לרב י' הוטנר, שהעמיד לרשותנו, בסוגיה זו ובאחרות, את דקדוקי-סופרים השלם הנמצא בהכנה במכון התלמוד הישראלי השלם, שבהנהלתו. ובדקדוקי-סופרים לחול' נג ע"ב, אות נ, ושם לרף סב ע"א, אות ח, מצויים כתב-יד בודדים שיש בהם שינויים בנוסח מטבע-הלשון הגידון כאן.
- ² כך בעיר' קב ע"ב (ועיין שם בדעות השונות של רש"י, התוספות והרי"ף בשאלה על מי חולק רב אשי); בפס' מא ע"א (ולפיכך יהא זה שם רב כהנא קדום, הראשון או השני); ובחול' סב ע"א. וכך גם בתמור' ח ע"ב (וראה על כך הערה קודמת). הסוגיה בסנה' כח ע"ב מהווה חריג, שהרי מקשים על רב חסדא מדעת רבי ירמיה, וזה היה בן דורו (ובר' תחליפא'. ראה: ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ-ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' 1; שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א, עמ' 464; והסכים עימו ח' אלבק, מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 342), ובכך ניתן חיזוק למה שנאמר על סוגיה זו בהערה הקודמת. על סמכותם של דברי אמוראים ראשוניים ראה, למשל: בכ' נב ע"א; שבת סג ע"א; גיט' לח ע"ב ועוד. וראה גם: ע"צ מלמד, מדרש-הלכה של התנאים בתלמוד הבבלי, ירושלים תש"ג, עמ' 27, הערה 8.
- ³ ובכולם הוא אביי: מ"ק יב ע"ב; כת' פג ע"ב; כ"ב קסה ע"א. ודעת הירושלמי כת' ב, ו (כו ע"ג) היא כדעת אביי בב"ב, ועיין במה שכתבו הראשונים בכך.

במקרים של מחלוקת בין ראשוני האמוראים.⁴ בכל המקרים, להוציא אחד,⁵ היו בעלי התגובה אמוראים מאוחרים, אמימר ורב אשי.

במטבע לשונית זו, מפרש חלקה השני, 'כלומר לא סבירא לי', את חלקה הראשון, 'לא שמיע לי', ותרגומה המילולי הפשוט הוא: 'לא שמעתי, כלומר: איני סבור (כך)'. אולם, צורתה של אימרה זו ותוכנה תובעים מספר הבהרות. האחת, מדוע ניתן פירוש למונח השכיח 'לא שמיע לי' דווקא במקום זה, ולא כעשרות מקומות אחרים, שבהם הוא נזכר בבבלי? הניתן לשער, שמשמעותו כאן שונה מאשר בשאר המקומות? והשנייה, האם החלק המפרש, 'כלומר לא סבירא לי', אף הוא מפי בעל התגובה יצא, או שאינו אלא תוספת מאוחרת, ואם כך, הניתן לקבוע את זמנה ואת תכליתה?

אשר לשאלה הראשונה, מוצאים אנו בבבלי, הן בפי אמוראים מדורות שונים, הן מן הסתמות שבתלמוד, שלמונח 'לא שמיע לי' אין שום קשר קבוע או מחייב עם המונח 'לא סבירא לי'. מחזר גיסא, יש שצוין בתלמוד, בגוון לשוני, שאמורא 'שמע' הלכה, אך חלק עליה, ומאן לקבלה: 'שמיע ליה ולא סבר לה' (עיר' ט ע"ב; שם לט רע"א ועוד דומים); 'שמיע ליה ולא הדר ביה' (שבת סא ע"א; ב"ב קע ע"ב, ועוד); 'שמיע להו ולא קבלוה' (חול' ה ע"ב). ומאידך גיסא מוצאים, שלו 'שמע' הלכה היה מקבלה וסובר כמותה: 'לא שמע ליה, וכי שמיע ליה קביל' (כת' סט ע"א); 'ואי הוה שמיע ליה, הוה הדר ביה' (שבת סא ע"א).

נמצינו למדים, כי 'לא שמיע לי' בתלמוד, אין פירושו 'לא סבירא לי', אלא: 'לא הגיע הדבר לידיעתי'.⁶ ואכן, את משמעותו זו של המונח נקטו במקומות אחרים אף רב אשי ואמימר,⁷ שכאמור היו בעלי התגובה ברוב הסוגיות הנידונות. מעתה, צצה ועולה מאליה השאלה, מדוע במטבע הלשון שלפנינו, נתרשה התגובה 'לא שמיע לי' דווקא בדרך של אי-הסכמה — 'כלומר לא סבירא לי' — ולא ההיפך: 'כלומר [נתה משמעותי] הדרי ב'. יתר על כן, תמוה הדבר, כיצד ייתכן שבעל התגובה טען 'לא הגיע הדבר לידיעתי', כאשר מוכח בעליל ממהלך הסוגיות, שהוא ידע גם ידע כבר קודם לכן על אודות הדעה, שהוצגה לפניו. הנה, למשל, הלשון: 'אמר אמימר: ... הלכתא...' מופיעה בחמש מתוך עשר הסוגיות הנידונות,⁸ והיא מצביעה על כוונתו להכריע במחלוקת בין אמוראים שקדמוהו, כמאמר התלמוד: 'הלכה מכלל דפליגי' (שבת קו ע"ב, ושם

⁴ בחול' נג ע"ב — רב ושמואל; בב"ב יג ע"ב — רב נחמן ורב יהודה (או רב הונא? ראה: "נא אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים ותל-אביב תשכ"ג, עמ' 230); בכת' צז ע"א — רב הונא ורב יהודה (בכ"י מינכן: 'רב הונא אמר רב', אך שם בהמשך איתא בכל הנוסחאות: 'דבר הונא מא'?). ונראה, כי יש בדברים הללו כדי להעיד על כך, שכללי הפסיקה בהכרעה בין זוגות אמוראים אלו היו ידועים ומקובלים כבר לפני דור שישי לאמוראי בבל, דורם של אמימר ורב אשי, אך לא כאן המקום להאריך בכך.

⁵ בסוגיה בפס' מא ע"א בעל התגובה הוא רב הונא בר רב יהודה, מדור רביעי. לדעת ד' הלבני (מקורות ומסורות מועד, עירובין ופסחים, ירושלים תשמ"ב, עמ' שצא): 'הדיבור "כלומר לא סבירא לי" הועבר לכאן בטעות ממקומות המקבילים', ולא הגיע לכך מפאת חריגותה של סוגיה זו, כמצוין לעיל, אלא מתוך ניתוח הסוגיה שם על-פי דרכו. וכבר העלה בעצמו את הקושי שבהנחה זו (שם, הערה 16). וראה גם להלן, הערה 19.

⁶ ונמצא בכך עיגון כראיות לתרגומי-פירושו של יסטרוב, למשל, במילונו עמ' 1599. ואין בדברי ב"ז כבר (ערכי מדרש, אמוראים, תל-אביב תרפ"ג, עמ' 304) כדי לסייענו בשאלה המרכזית של דיוננו, אם ה'שמיעה' כוללת בהכרח גם את קבלת הדברים.

⁷ רב אשי אומר: 'אנא לא שמיע לי הא דרבה בר רב הונא, וקיימתייה מסברא' (שבת לד ע"א, ועוד), וכן: 'אנא הא דרב המנונא לא שמיע לי, אלא מדעתא בריכתניהו לכולהו' (ברכ' נו ע"ב). ובסעודתם יחד, הם אומרים: 'כל חד וחד מינן לימא מילתא דלא שמיע ליה לחבריה' (שם נה ע"ב, על-פי דקדוקי-סופרים שם אות

ס).

⁸ כת' פג ע"ב; שם צז ע"א; בב"ב יג ע"ב; חול' נג ע"ב; שם סב ע"א.

נסמן).⁹ מכאן נובע, שכבר לפני שהוצגה בפניו דעת האמורא הקדום, היה אמימר מודע לקיומה, ואם כן, ברור שאף נתכוון לחלוק עליה בפסיקתו. כוונה כזו מוכחת גם מהמסופר במ"ק יב ע"ב: אחר שהגיב רב אשי במלים 'לא שמי' וכו'', המשיך לדגול בדעתו ולחשוב עצים בחול-המועד, ואף שלבסוף הפסיק, היה זה מטעם אחר. כמו כן מעיד מר בר רב אשי בעיר' קב ע"ב, כי אביו הגיב על הדעה שהוצגה בפניו, במלים 'לא שמי' וכו'', וברור שזוהו דיווח חסר טעם ותכלית, אלא אם כן בא במגמה פסקנית להצביע על דעתו הספציפית של אביו, כנוהגו במקורות אחרים.¹⁰ ולבסוף, נציין, כי את התגובה 'לא שמי' וכו'' הבינו גם האמוראים והסתמכות שלאחריה כביטוי של אי-הסכמה.¹¹

אין ספק אפוא, שאת התגובה 'לא שמי' לי' יש לפרש במשמעות שונה מזו הרגילה בבבלי, אך קודם שנציג את ההסבר הנראה לנו, נבחן מספר אלטרנטיבות.

(א) 'לא שמי' לי', כלומר, דעתו אינה מוכנת לי, ולכן איני מקבלה, והוא כצירוף המצוי בתלמוד: 'לא משמע ליה' (אוצר לשון התלמוד, לב, עמ' 905–906). אולם היא הנותנת! הרי מוכח, שהתלמוד מקפיד בשיטתיות ובעקביות להביע רעיון זה בנטייה שונה של השורש ש מ ע.

(ב) 'לא שמעתי שהלכה כדעתו', וממילא איני סבור כמותו. אף אפשרות זו קשה, שהרי לפיה היה עליו לומר: 'לא שמי' לי דהכי הלכתא', והעיקר חסר איפוא בדבריו. ועוד, המקשה עליו, שכבר היה בעל בעמיו בהוראה, לא ידע לפי זה את מקור המסורת שבידי בעל התגובה, ואם כן היה על המגיב להוסיף ולציין. ולמעלה מזו, הרי במקרים של קבלה ומסורת משתמשים בתלמוד במונח 'גמירא', ואם כן, מדוע לא אמר: 'אנא דלא כוותיה גמירא לי'?

(ג) בתמיהה: לא שמי' לי? וכי לא שמעתי את דעתו? ואם בכל זאת פסקתי בניגוד לה, הרי שאיני סבור כמותו. אולם הלשון המקובלת בתלמוד מפריכה אף הצעה זו, משום שלפיה היתה מתבקשת תוספת ו"ו בתחילת המשפט, כקיצור של מלת השאלה: 'וכי', כגון: 'ולא שמיעא להו להא?' (שבת קא ע"א ועוד). (ד) 'לא נשמעת לי דעתו להתקבל כהלכה', וזאת על דרך השימוש 'לא נראה לי', המצוי בספרות התלמודית (גיט' מב ע"ב, ועוד רבים). אף הצעה זו קשיים בצידה. ההנחה כשלעצמה, שכל האמוראים בסוגייתנו עשו במונח 'לא שמי' לי' שימוש חריג מהוראת העקבית בבבלי, קשה היא (וזהו אף ביקורת נוספת כלפי ההצעות דלעיל!), ואולם היא קשה שבעתיים אם נצטרך להניח לפיה, שרב אשי ואמימר נקטו את המונח לסירוגין. פעמים במשמעותו המקובלת (כדלעיל, הערה 7), ופעמים במשמעות חריגה. זאת ועוד, לפי הצעה זו, כבר באומר 'לא שמי' לי' השלים האמורא את תגובתו, ואם כן, לשם מה התוספת 'כלומר וכו'' (אף אם אינה

⁹ והדברים מוכחים אף מכשבעים המקומות, שבהם הובאו פסקי האמוראים בבבלי בלשון: 'א"ר פלוני: הלכתא...'. ברובם הם מכריעים במחלוקת בין קודמיהם באותו נושא, ובשאר המקומות באו לפסוק כנגד אמורא שקדמם. משמע, שהכירו את הדעות שקדמו להם. את המקומות ליקטנו מהערך הכללי 'הלכתא' לח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, יא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 819–822.

¹⁰ על נוהג זה ראה מה שכתוב בעבודתנו: מר בר רב אשי: האיש במסגרת תקופתו ותורמותו הספרותית, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ישיבה אוניברסיטה, ניו-יורק 1980, עמ' 6 ועמ' 43 ואילך.

¹¹ בפס' מא ע"א, לאחר שאמר רב הונא בר רב יהודה 'לא שמי' וכו'' על דעתו של רב כהנא, אומר רב אשי: כוותיה דרב כהנא מסתברא'. ויש להבין זאת כלשון הדגשה: כמותו, ולא כדעת בר פלוגתיה, כמוכח ממקומות אחרים בתלמוד, כגון דברי שמואל לרב יהודה: 'שיגנא כוותיך מסתברא', ולא כמותי (ברכ' לו ע"א), וכן בדברי אמוראים אחרים (שבת קלח ע"א; מ"ק ב ע"ב ועוד). מכאן, שרב אשי הבין כדבר פשוט שרב הונא בר רב יהודה נתכוון לחלוק על רב כהנא. וכמו כן הסתמא שבב"ב יג ע"ב, המקשה 'ולא [סבירא ליה לאמימר]?!', מעידה על הבנתה, שאמימר נתכוון לחלוק על רב נחמן. וכן מוכחים הדברים מהמשך הסוגיות בתמו' ח ע"ב (וראה לעיל, הערה 1); ובחול' סב ע"א.

משלו? ואין מקום לטעון, שמא זו נוספה דווקא משום שבתגובה כאן היתה לה משמעות חריגה, שהרי עדיין אין זה מובן, מה חייב את בעל התגובה לעוות הוראתו של צירוף מוכר ומצוי כל כך בבבלי, ולא להעדיף לשון אחרת, השכיחה במקרים כאלו, כגון: 'לא סבירא לי', או: 'אנא כאידך' (בר פלוגתיה) סבירא לי'. ואמנם, בעלי התגובה דנן, הם עצמם נקטו במקומות אחרים לשון חלופית ומועדפת זו.¹²

מאחר שנדחו כל האפשרויות החלופיות להבנת התגובה, נראה לנו לחזור להוראתו המקובלת של המונח 'לא שמיע לי', ולבקש את פשר התגובה מתוך המצב המיוחד, שאליו נקלע האמורא, שכלפיו הופנתה הקושיה. הלה חפץ היה לעמוד על דעתו, אך כאמור, על-פי הכללים המקובלים, היה עליו לחזור בו ממנה. כמוצא מן הסבך, הוא בחר בדרך, שהיא למעשה התחמקות ממתן תשובה עניינית,¹³ ואמר לבן-שיחו המקשי: 'נכאילן' לא שמיע לי, היינו, ראה הדבר כאילו לא הגיעה דעת האמורא הקדום לידיעתו, ופטור אותי מתירץ קושייתך. אכן, שני האלמנטים שבהצעה זו, מוכרים ומקובלים היו בחוג החכמים. הללו לא ראו הכרח בהזכרת המלה 'כאילו' בדיבורם, כשידעו שהדבר יהא מובן מאליו, ודרך זו נקטו אף בפרשנותם לטכסטים.¹⁴ וכמו כן, כשהיו החכמים משוכנעים בצדקתם, מצאנו שהם נקטו את דרך ההשתמטות כמוצא מסבך מצבים שונים אליהם נקלעו.¹⁵

מעתה נעבור לדיון בשאלה השנייה של מאמרנו, בדבר מקורה של התוספת 'כלומר לא סבירא לי'. לכאורה ניתן להניח, שבעל התגובה עצמו הוסיף ופירש דבריו,¹⁶ אך כבר שיערו מספר חוקרים,¹⁷ שלפינו

¹² ראה: אמימר בביצה כב רע"ב; בגיט' מ ע"א (לפי 'איכא דאמרי'), ועוד. רב הונא בר רב יהודה בעיר' כד ע"א.

¹³ ע"צ מלמד חש בייחודה של התגובה, ופירשה: 'התנצלות אמורא מדורות אחרונים על מעשה שעשה (או הלכה שפסק) בנגוד לדעתו של אמורא מדורות ראשונים' (אשנב התלמוד, ירושלים תש"ך, עמ' 52). מתקבל הרושם, שאף הוא ראה ב'התנצלות' זו מעין דרך של התחמקות.

¹⁴ כדברי רבי לכוּבס: 'אתה עשית אותי ואת חייא' (נדר' מא ע"א, וראה שם ברש"י). ובקיד' ל ע"ב (וכדומה לכך בסוטה כא רע"ב): 'כל שאינו מלמד את בנו אומנות מלמדו ליסטות. ליסטות ס"ד? אלא כאילו מלמדו ליסטות', ועל-פי זה תוקן בתוס' שם א, ח, כפי ששיערו י"נ אפשטיין, מכוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 537, ושי' ליברמן, תוספתא כפשוטה, נשים, עמ' 925. ודרשות רבות מאד של חז"ל מבוססות על השמטה זו, כגון: סנה' צט ע"ב בדברי ריש לקיש; כת' קי ע"ב: 'כל הדר וכו''. וראה גם: ש' אברמסון, ענינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 184 בפירושו לדברי ר' עקיבא בניה נב ע"ב. ונציין, כי אף בלשונונו כיום נהוגה דרך זו, לפיה באמרו 'לא ראיתי' או 'לא שמעתי' מתכוון האומר להחשיב זאת כאילו כך הדבר, ולא ממש.

¹⁵ כגון: 'אישתמטין עולא' מלהביע דעתו במפורש שמא יקפתהו רב נחמן בהלכות ובקושיות (ב"ק יב רע"א, ושם ברש"י). וההשתמטות אף הוכרה במקרים מסוימים כטענה לגיטימית וקבילה בבית-הדין, ולפיכך לא התייחסו דווקא למוצא פיו של בעל הדברים (גיט' נא ע"ב; ב"ק קה ע"ב ועוד רבים). על השתמטות חכמים ממצבים בלתי נוחים או בלתי נעימים, ראה, למשל: קיד' עא ע"ב; ותע' יב ע"א.

¹⁶ כך נראה מפשט דברי רש"י לעיר' קב ע"ב, ד"ה: 'לא שמיע לי, ומדברי התוספות לפס' מא רע"א, ד"ה כנ"ל, ועוד. וכך הבין ד' הלבני (לעיל, הערה 5), עמ' שצא, ועמ' רסה, הערה 5 מכוכבת (אך ראה להלן, הערה 19), וכנראה גם: י"א הלוי, דורות הראשונים, ג, פרנקפורט ענ"מ תרנ"ז, עמ' 70, 72; א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון 1910, ריש עמ' 229; ח' אלבק (לעיל, הערה 2), עמ' 426.

¹⁷ ראה: J. Kaplan, *The Redaction of The Babylonian Talmud*, New York 1933, pp. 99-100; ע"צ מלמד, מכוא לספרות התלמוד, ירושלים תשי"ד, עמ' 59, הערה 96; מ"א טננבלאט, התלמוד הבבלי בהתהוותו ההסטורית, תל-אביב תשל"ג, עמ' 63, הערה 22. ולדעתו של ד' הלבני ראה להלן, הערה 19.

תוספת סתמית של התלמוד, ¹⁸ ומאחר שלא טרחו לבסס דעתם, ¹⁹ הניחו לנו מקום לעשות זאת להלן. ראשית, הצבענו לעיל על כך, שיש לראות את תגובת החכם כהתחמקות. אם כך, לו הנחנו כי הוא עצמו הוסיף ואמר 'כלומר לא סבירא לי' הרי יצא, שבסופו של דבר אמר דווקא את אשר חפץ היה להמנע מלומר! וכי לא היה אפוא עדיף ופשוט יותר לו אמר ישירות 'לא סבירא לי' בלבד? ביסוס שני לכך, קיים בעובדה, שהמונח 'כלומר' מובא בתגובה שלפנינו בהוראה שונה בתכלית מהוראתו המוגבלת, שאפיינה אותו בשימוש הקדום, מתקופת התנאים ולפחות עד לשלהי תקופת האמוראים. מכל חמשת מאפייני הקדומים לא נשתמר בי'לומר' אשר בתגובה שלפנינו אפילו אחד, ²⁰ דבר המורה, כי אינו מתקופת האמוראים, ולפיכך לא מפי בעלי התגובה יצא. הביסוס השלישי נערץ בעובדה, שלא מצאנו בספרות התלמודית, שבתגובתו ינקוט חכם לשון כלשהי, בידועו מראש שהיא עליו להוסיף ולפרשה, ²¹ וזאת עוד לפני (!) שיידרש לכך על-ידי בני שיחו. ²² אם החלק הפרשני שבתגובה תוספת מאוחרת הוא, לא נותר לנו אלא לדון בזמן היווצרותו. הצבענו לעיל על העובדה, שהמונח 'כלומר' מופיע בתגובה שלפנינו בשימוש חדש ובהוראה שונה מאלו שאפיינוהו עד לשלהי תקופת האמוראים. המסקנה המתבקשת מכך היא, שמקורה של התוספת הפרשנית הוא לכל המוקדם בתקופת המעבר שבין האמוראים לסבוראים, היינו מסוף המאה החמישית לספירה ואילך. ואמנם, התגובה

¹⁸ אין לתמוה מדוע אפוא לא הוכנס הפירוש בגוף שלישי: 'כלומר לא סבירא ליה', משום שדרך התלמוד לפרש כוונות אנשים או טיעוניהם בגוף ראשון. למשל, בפירוש הניתן לצוואת רבי: 'הכי קאמר [נסתר]: 'אע"פ ששמעון בני [במקום: בנן] חכם, גמליאל בני נשיא' (כת' קג ע"ב), וראה גם ב"ק ל ע"ב ועוד: 'אמר לך... אנה דאמרי. ואף רש"י, למשל, נקט דרך זו: 'לאו אדעתאי — לא הייתי זכור, ורבותי פירשו: כלומר לא סבירא לי' (שבת צה ע"א).

¹⁹ היחיד שהתמודד עם בעיית תוספת זו במספר סוגיות, הוא ד' הלבני, ולדעתו בכל המקומות התוספת היא מן האמורא עצמו, להוציא פס' מא ע"ב (וראה לעיל, הערה 5), ועיר' קב ע"ב שם, לדעתו, חזר בו רב אשי, ולכן הוא משער שאולי גם שם התוספת מאוחרת היא (שם, עמ' רסה, הערה 5 מכוכבת). אלא שאף כאן העלה הוא עצמו בסוף ההערה את הקושי שבהנחה זו. לשיטתנו דלהלן, התוספת אכן אינה משל רב אשי, אך רב אשי לא חזר בו.

²⁰ מאמרנו בנושא זה יפורסם אי"ה במלאת ב' (תשמ"ד), ופה נציין רק לשניים מהמאפיינים: 'ולמה נותנין אפר מקלה על גבי תיבה? אמר ר' יהודה בן פזי: כלומר עמו אנוכי בצרה' (תע"ז ע"א); 'אמר רב אשי: חזינא להו לספרי דווקני דחטרי להו לגגיה דחיי"ת, ותלו ליה לכרעיה דה"י. חטרי להו לגגיה דחיי"ת, כלומר חי הוא ברומו של עולם...' (מג' כט ע"ב). ניתן להיווכח, כי בניגוד ל'כלומר' שבמטבע הלשון הנידון, לא עסק ה'כלומר' הקדום בפירושם של עצם הדברים, שנאמרו לפניו, אלא בתכליתם ובהטעמתם בלבד. כמו-כן הביא ה'כלומר' הקדום פירוש על דרך הסמל והדרש. מה שאין-כן ה'כלומר' שלפנינו. מן המקור במסכת מג' קשה לקבוע מסמרות בשאלה, אם הפירוש 'כלומר וכו'' מדברי רב אשי הוא, ארמסתמא דגמרא, המאוחרת לדבריו, אם כי נראה יותר כאפשרות השנייה, וזאת עקב החזרה על הדברים ('דחטרי להו... חטרי להו לגגיה דחיי"ת, כלומר...'). מכל מקום ברור, שבזמן רב אשי, ואולי גם אחריו, שימש עדיין המונח 'כלומר' בהוראתו הקדומה, ואין להניח, שזו נשתנתה באופן פתאומי וחד כל-כך בתקופה הקצרה שבין רב אשי לבין סוף תקופת האמוראים בבבל (427–500 לספ"ה).

²¹ אמנם אין זה מן הנמנע, שבמציאות נזקק לעתים החכם לפרש או לתקן את נוסח דבריו ביזמתו שלו, אולם עובדה היא, שבמקרים כאלו, שלא כבתגובה דגן, לא שימר עבורנו התלמוד אלא את הנוסח המכורר והמתוקן של דבריו.

²² פירושים רבים מצאנו בתלמוד לדבריהם של חכמים, אך אלו הובאו לאחר זמן על-ידי אחרים או על-ידי סתמא דתלמוד. וכך אף במקומות שבהם היו דברי החכם דר'משמעיים, כגון: דברי רב פפא. בב"ק כ ע"ב, על שתיקת רבי יוחנן, ודברי אביי על שתיקת רבה בב"ב סב ע"ב. במקומות שבהם פירש החכם עצמו את דבריו, כגון: 'אנה הכי קאמינא' (ברכ' סב ע"ב ועוד), היה זה ביוזמתם של אחרים ולא מיוזמתו שלו. והרבה דוגמאות מסוגים שונים לדבר.

המאוחרת ביותר מבין הסוגיות הנידונות כאן, היא זו של רב אשי, בעיר קב ע"ב, שאותה מצטט בנו, מר בר רב אשי, שנפטר בשנת 468 לספה"נ. מאידך, התוספת 'כלומר וכו' כבר מצוטטת בספרות הגאונים²³ (שאליות, הלכות גדולות והלכות פסוקות),²⁴ ולפיכך 'נקבעה' בתלמוד כבר לפני אמצע המאה השמינית לספירה. נמצינו למדים, שתוספת זו הינה בת התקופה החופפת, פחות או יותר, את תקופת 'רבנן סבוראי'.²⁵ מסקנה זו אכן תואמת את הידוע לנו על טיבה של הספרות הסבוראית, שעליה אומר הגאון, בין השאר: 'וכל מאי דהוה תלי וקאיים פירשוה' (איגרת רש"ג, נוסח צרפת, עמ' 69–70). גם התגובה 'לא שמיע לי' היתה, על-פי האמור לעיל, 'תלויה ועומדת', הן מחמת משמעותה החריגה מהמקובל בבבלי,²⁶ הן משום שהקורא המצוי עלול להבינה כפשוטה ולשאול עצמו: ועתה מששמע בעל התגובה, האם חזר בו, או המשיך לעמוד על דעתו. זאת ועוד, הספרות הסבוראית במשמעותה הרחבה כוללת אף מגמות פסקניות וכללי פסק, שבחלקם נכנסו לתלמוד הבבלי,²⁷ והרי אף התוספת 'כלומר לא סבירא לי' ניתנת להיכלל בקטיגוריה זו. לסיכום, המטבע הלשוני 'לא שמיע לי כלומר לא סבירא לי' מורכבת משני חלקים בני זמנים שונים. החלק הראשון, 'לא שמיע לי', הוא החלק המקורי של תגובת האמורא, אשר בנסיבות המיוחדות שאליהן נקלע, ראה לעשות במונח זה שימוש חריג מן המקובל בתלמוד. כתוצאה מכך, נוצר לאחר זמן הצורך לפרש את תגובתו, ולהוסיף: 'כלומר לא סבירא לי'. הוכח, כי הוספה זו סבוראית היא, ויש בכך אפוא כדי לזרוע אור נוסף על פועלם של הסבוראים בתלמוד הבבלי.

²³ אצל הגאונים עצמם אין כמעט בנמצא שימוש מקורי במונח 'כלומר' (במקומו: 'פירוש'). כך, למשל, לא תמצא מונח זה בשאליות מהד' הנצי"ב (לעיל, הערה 1); בפירוש הגאונים לסדר טהרות, מהד' י"נ אפשטיין, ברלין תרפ"א–תרפ"ד; בהלכות פסוקות מהד' ס' ששון, ירושלים תשי"א; באוצר הגאונים לעירובין ולפסחים — מהד' ב"מ לוין, ירושלים תרצ"א, ובאוצר הגאונים לסנהדרין — מהד' ח' טויבש, ירושלים תשכ"ז; ובספרות המוצעת על-ידי ב"מ לוין בספרו: רבנן סבוראי ותלמודם, ירושלים תרצ"ז. לעומת זאת תמצא את המונח חמש פעמים בסדר תנאים ואמוראים, מהד' ק' כהנא, פרנקפורט ענ"מ תרצ"ה, עמ' 27–28, ופעמיים באיגרת רב שריא גאון, מהד' לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 72, 87. בהלכות גדולות דפוס ונציה מצאנוהו פעם אחת, בדף כד ע"א (=דפוס ברלין עמ' 104).

²⁴ התוספת 'כלומר וכו' שבחול" סב ע"א מצוטטת בהלכות גדולות, דפוס ונציה, קלא ע"א, ובדפוס ברלין, עמ' 542; זו שבב"ב קסה ע"א מצוטטת בשאליות יתרו, נה, מהד' הנצי"ב (לעיל, הערה 1), עמ' שעד, ובמהד' מירסקי (לעיל, הערה 1), עמ' קסג, וכן בהלכות פסוקות (לעיל, הערה 23), הלכות הלוואה, עמ' פא; זו שבב"ב יג ע"ב מצוטטת בהלכות גדולות, דפוס ונציה ק ע"א, ובדפוס ברלין, עמ' 405.

²⁵ כידוע, כולל הביטוי 'רבנן סבוראי' בספרות הראשונים גם חלק מתקופת הגאונים. על הטשטוש בין גאונים וסבוראים, ראה למקורות שציין י"ש שפיגל, הוספות מאוחרות (סבוראיות) בתלמוד הבבלי, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב תשל"ו, עמ' 3, הערה 6.

²⁶ מן הצורך שראו לפרש את המונח דווקא כאן, נמצינו למדים, שהסבוראים הניחו שיש חוקיות ושיטתיות במינוח התלמודי, ויש בכך חזק נוסף לידוע לנו אודות עיסוקם בדרכי התלמוד.

²⁷ לאוסף המקיף ביותר של דוגמאות מעין אלו ראה: שפיגל, שם, עמ' 152 ואילך, ובספרות המצוינת שם בהערות. ונציין, כי אין זה מן הנמנע, שהקשר בין המונח 'סבירא לי' שכתובתנו, לבין השם 'סבוראים' אינו מקרי. ראה: לוין (לעיל, הערה 23), עמ' 56 ואילך, ועמ' 61 ואילך.